

הרב שמשון רפאל הירש
משנתו ושיטתו
בהוצאת "עזרא" ירושלים תשכ"ב

פרופסור יחזקאל קוטשר

הצלחה וכשלון בשיטת "תורה עם דרך ארץ"

בארץ ישראל

שיטת "תורה עם דרך ארץ", כפי שהתגשמה בגרמניה בדורות האחרונים, הגיעה היום עד משבר בכל העולם. שני גורמים עיקריים למשבר זה: (א) הצלחתה של שיטה זו, (ב) כשלונה של שיטה זו.

הצלחתה כיצד? קשה לפקפק בכך, כי הצלחתה של שיטת תועד"א מותנית היתה במידה רבה ביותר בתנאים היסטוריים, סוציאליים וגיאוגרפיים יחידים במינם. הרב שמשון רפאל הירש ז"ל החל בהפצת רעיונותיו ובפעולתו בדור השלישי לתנועת ההתבוללות בגרמניה. ברור, כי באותן ימים, סביב אמצע המאה התשע עשרה, ניטל כבר לא מעט מן התנופה המהפכנית של תנועת ההשכלה, וכשהיה שר"ה בשיא פעולתו, גם משל תנועת הרפורמה הדתית. תנועות אלה, שדגלו בהחזרת היהדות 'הקלוקלת', כפי שהכירה במאה השמונה עשרה, אל מקורותיה וצורותיה ה'טהורות' של היהדות הקדומה, לא השיגו את מטרתן. בעת ההיא הורגש כבר, כי התוצאה מתנועות אלו לא תהיה יהדות 'בריאה' ו'טהורה יותר', אדרבא! המושומדים המרובים מקרב המנהיגים החדשים ומקרב בני משפחותיהם עשויים היו לשמש אות אזהרה ברור, כי הדרך מובילה לחדלון היהדות והיהודים כאחד.

מאידך, המטרה השנייה, היינו השגת כרטיס כניסה לעולם הסובב את היהודים, הושגה במידה מסויימת. לפיכך נמצא, כי המהפכנות התוססת, שגרמה למלחמת תנופה בנושאי הדת ה'מיושנת', שוב לא עמד בה כוח עלומיה.

ומן הצד השני — היהדות מן הטיפוס המשמר, במלחמתה בפורצים ובנסיגתה המתמדת, נהגה כדרך שנוהגות אומות, או מעמדות חברתיים, במלחמת קיום מעין זו — היא סיגלה לעצמה, ביודעין ובלא יודעין, לא מעט מכלי הנשק של יריבתה. דרך משל: בסוף המאה השמונה עשרה היתה

הלשון הגרמנית בחינת נטע זר בקרב יהודי גרמניה, שלשונם היתה יידיש מערבית. אחד העיקרים של תורת ההשכלה היה לשרש את היידיש וללמד את היהודים גרמנית מתוקנת. הן זו היתה תכלית תרגום התורה בידי מ. מנדלסון. והנה בימי ר' שמשון רפאל הירש היתה ידיעת הגרמנית למעשה נחלת כל יהודי גרמניה, כמתקנים כשמרנים.

וכך עדים אנו לפרדוקס: בראשית תנועת הרפורמה ניצב תרגום התורה לגרמנית, מעשה ידי מ. מנדלסון. והן תרגום זה הוחרם על ידי רבני הדור אחרי ככלות הכל בעיקר בשל לשונו הגרמנית! הם ידעו יפה, כי אין הוא בא להנחיל את בני ישראל את התורה (הן גרמנית לא ידעו), אלא את הלשון הגרמנית. חששותיהם לא נתכדו: תרגום זה הפך לפרוודור יציאה מן היהדות המסורתית! והנה מקץ שלושה דורות ניצב שוב מפעל תרגום התורה. והפעם אין פוצה פה; אדרבא!

הרב ש"ר הירש קם, איפוא, בדור שראה בהתגשמות חלק הגון ממטרות המתקנים, ואף בקרב שומרי הדת בצורתה המסורתית. קמו ביניהם — לרבות את הדתיים — אישים בעלי השכלה אקדמאית. כשבא, איפוא, הרב ש"ר הירש בסיסמתו "תורה עם דרך ארץ", הרי יותר משהוא בא לחדש, הוא בא להטביע גושפנקה של כשרות על מצב אשר בימיו כבר היה בנמצא — או שהיה מתרסק והולך — בחלק הגון של אותה יהדות, שהיתה סבורה, כי היא הממשיכה את שלשלת המסורת.

נמצאנו למדים, כי הרב ש"ר הירש לא היה עשוי להצליח אלא בזכות התנאים המיוחדים שהיו שוררים בקרב יהדות גרמניה בימיו. דוק: יהדות גרמניה בלבד, אך לא ביהדות מזרח אירופה. מעשה הרב עזריאל הילדסהיימר יוכיח. הוא, בן דורו של הרש"ה, רב בעל תואר דוקטור, ניסה לנטוע את שיטת ש"ה באדמת הונגריה. נסיונו נידון לכשלון, לא בגלל התנגדות המתקנים, אלא בגלל התנגדות היהדות הדתית; הוא אנוס היה לנטוש את הונגריה. מה שהיה בחזקת כשרות בגרמניה, לא היה כשר בהונגריה, בחינת "לא אכשר דרא" הפוך.

ואין ספק, כי אף גדולי התורה שבמזרח הגיעו, ביודעין ובלא יודעין, לידי מסקנה זו. הם קידשו מלחמה על המשכילים שישבו בקרבם, כשהקלו ראש בקלים שבמנהגי לבושם וכדומה. הקניית השכלה להמונים — מאן דכר שמה! ברם, הם גילו סובלנות, פחות או יותר, כלפי יהדות גרמניה. לסובלנות זאת היתה נודעת תוצאה חשובה ביותר לגבי היהדות הדתית של

גרמניה: יהדות זו יכלה לראות את עצמה כסעיף באילן הגדול של היהדות הדתית העולמית. רבניה יכלו לפנות בשאלותיהם — אם רצו בכך — אל גדולי המזרח. גדולי הרבנים שבמזרח היו אף גדוליו ומאוריו של היהודי הגרמני. מאחר שגדולים אלה לא ישבו בגרמניה, לא היתה בנמצא, למעשה, אפשרות של קונפליקט בין שני הצדדים.

אולם בשלושת הדורות האחרונים התרחשו שינויים מרחיקי לכת בקרב יהדות מזרח אירופה. בעוד אשר בדורות הראשונים היתה יהדות זו בחינת גוש דתי אחד — להוציא שכבת משכילים דקה ביותר — הרי בעיקר במאה הזאת, נתחוללה מהפכה, שזעזעה את אשיותיה עד היסוד בה, ושינתה את פרצופה עד לבלי הכר.

שירת ביאליק תלמדנו, כיצד נתערערה היהדות הדתית בליטא בתוך מעוזיה — בישיבות. הסופרים היהודים של המאה הזאת מציירים תמונה בהירה של התהליך הזה ברוסיה, בגליציה (עגנון!) ובפולניה. אחרי מלחמת העולם הראשונה נותרו הישיבות בליטא בחינת "איים בתוך סביבה עוינת" (כדברי יהודי מגרמניה, תלמיד ישיבה בליטא, שבחר לנפשו ולבני ביתו באורח חיי היישוב הישן; ובכן, בודאי כשר הוא לעדות) או, כדברי מורה הוראה בישראל, בן גאון ליטאי מפורסם, בתוך "סביבה אדישה". קהילת וורשה היתה שנים מרובות בידי לא־דתיים כתוצאה מבחירות דמוקרטיות; פירוש הדברים, שרוב בניה שוב לא נמנו עם הדתיים.

ומי שעדות זו אינה נאמנת בעיניו, די לו שיבדוק אחרי מוצאם של אישים מפורסמים ביהדות הישראלית. כוונתי למנהיגי התנועה הקיבוצית, מנהיגי ההסתדרות, מורי בתי ספר תיכוניים, שופטים, רופאים, מורי האוניברסיטה וכיו"ב. הוא ימצא ביניהם (כדור הקשיש קא עסקינן), מספר לא קטן של בחורי ישיבה לשעבר, בניהם של רבנים ונכדיהם של אדמורי"ם.

ומאלף — בין כל אלה תמצא אף יהודים יוצאי גרמניה וחניכיה. בולטים הם בעיקר בשדה החינוך התיכון ויש מהם מורים באוניברסיטה ואנשי ספרות. אך אלה — אם בני שומרי מסורת הם, רוב רובם — נאמנים למסורת אבותיהם. ברי, כי אין זה מקרה כל עיקר. כפי שהארכתי במקום אחר (דעות, תשי"ח, גליון ג), נכשל החינוך הדתי המודרני בארץ ישראל כשלוך גמור. עליית יהודי גרמניה הדתיים סייעה סיוע גדול ביותר במפנה לטובה שחל בעשרים השנים האחרונות. שכן בניגוד לחלקי הישוב שעלו ממזרח אירופה, וכן בניגוד לבני הישוב הישן, כאשכנזי כספרדי, היו יהודי גרמניה היסוד הדתי היחיד,

ששמר מסורת אבות רצופה בלא זעזועים גדולים במשך ארבעה — חמשה דורות כמעט. היהודי הדתי בגרמניה לא היה אנוס למרוד בהוריו, כדי לסלול לעצמו דרך בעולם המודרני; את רוב היסודות לכך ירש מאבותיו. אישיותו הדתית לא נפגמה אגב מלחמת דת — השכלה, כדרך שעשויה היתה להפגם אישיותו הדתית של בן מזרח אירופה.

כמובן, בקרב האינטליגנציה הדתית מרובים היום מי שאינם יוצאי גרמניה. ההבדלים הולכים ומטשטשים, אך יש ליחס חשיבות גם ליצוג המספרי. ואין ספק — מבחינת האחוזים ניכר עדיין ביותר מקומם של יוצאי גרמניה וחניכיה — ומהם אף חברים בממשלה!

כללו של דבר: במזרח הגיעו מים עד נפש וצפויה היתה סכנה, שאף יהדות זו תידרדר כדרך שנידרדרה יהדות גרמניה. וככן "עת לעשות לה' — הפרו!" קמו, איפוא, מוסדות תיכונים דתיים אפילו בליטא, מעשי ידי גאון גדול תופס ישיבה, מן המפורסמים בישראל! ושוב — יד היתה להם ליהודי גרמניה הדתיים בצמיחת מוסדות אלה. שמות מעין דייטשלאנדר וקרליבך ארוגים במסכת זו. ואותו מפעל אדיר של חינוך בנות, "בית יעקב", שהציל את בנות מזרח אירופה, בהשראת כתבי ש"ר הירש (ש. שנירר!), צמיחתו והגשמתו בראשיתו בידי בני הדתיים בגרמניה ובנותיה!

בארץ ישראל בעיקר הגיעה המהפכה עד חינוך הבנים. מי מילל ומי פילל בשנות השלושים, כאשר כל ה"שקולס" מוחרמים היו, וכאשר ניצל בית הספר "חורב" הירושלמי מן החרם בזכות התערבות הרב דושינסקי ז"ל, — מי האמין אז, כי מקץ עשרים שנה תלחם "אגודת ישראל", על רבניה וגדוליה, למען הקמת רשת של בתי-ספר עממיים משלה!

כל העובדות האלה ללמד יצאו, כי במידה מסוימת, — במידה מסוימת בלבד — הצליחה שיטת הרב הירש לעשות נפשות היום למעשה (להוציא קבוצות קטנות פה ושם) בקרב היהדות הדתית של כל התפוצות. אך דוק ותמצא: בניגוד לשיטה הנ"ל אין אלה גורסים חינוך אקדמאי כל עיקר. אפילו הישיבות התיכונות, שהן לכאורה לא היו ולא נבראו אלא לשמש פרוודור אף לחינוך האקדמאי — להעמיד רופאים, עורכי דין, מהנדסים דתיים וכיו"ב — אף אלה עושים את מלאכתם זו במידה מרובה כאילו כפאם שד. מאחרי חינוך זה אין כל רעיון של הרמוניה. החינוך התיכון הריהו בחינת "הכרח לא יגונה", וכל החינוך החילוני הכללי על כל פנים, בהסתעפויותו החורגות מן היסוד האלמנטרי ביותר, אף הוא בבחינת "עת לעשות לה' הפרו". כאן

פעורה עדיין תהום (שהיא לא תמיד עמוקה ביותר) בין שיטת "תורה עם דרך ארץ" לבין המציאות שתוארה לעיל.

למותר להדגיש, כי יחס זה — רובצת לפתחו הסכנה של דור־פרצופיות, של אישיות שסועה. כמובן, אין זאת אומרת, כי היא בחינת הכרח, כדרך שאיש לא יעז לטעון, ששיטת רשר"ה הצליחה הצלחה מלאה בחינוך האישיות הדתית, הממוגת את שני העולמות בהרמוניה. אך ברי, כי היתה הצלחה מסויימת מכאן, וברי גם כי יש מקום לחששות מסויימים מכאן. (ההצלחה התבטאה גם בעובדה, כי יהדות גרמניה, עכ"פ בדורות האחרונים, נתונה היתה בעלייה מתמדת, ואילו יהדות המזרח — בירידה מתמדת). אך מצד שני יש לומר, כי משך הזמן של 20 — 25 שנים קצר מדי כדי לעמוד על טיב הפרי של שיטת החינוך החדשה בישראל. מכל מקום יש להודות בפה מלא, כי לפי שעה הרמזים חיוביים מבחינה זו.

אך כללו של דבר: בעוד אשר התרחשה למעשה התקרבות ניכרת בין שני חלקי היהדות הדתית, הרי אשכ לבסיס הרעיוני גופו לא חל שינוי ניכר ביחסה של יהדות מזרח אירופה.

בשעה שנפגשו איפוא, שתי יהדויות אלו פגישה גאוגרפית, בעיקר בא"י, נתגלע המשבר. שכן חלק הגון מן הגורמים שהצמיחו את שיטת הרב הירש, הן להלכה והן למעשה, שוב אבד עליהם כלה. נעלם לגמרי הגורם ההיסטורי והתרבותי. שוב אין ליהודי גרמניה פתחון פה לטפח כאן, בארץ ישראל, תרבות משלהם, כדרך שיכלו לעשות, ואף אנוסים היו לעשות, בגרמניה, הן ב"זכות" הסביבה והן בזכות המסורת בת שלושת הדורות מימי רשר"ה. ומאידך — היום שוב אין ההבדלים ביניהם לבין אחיהם בולטים כדרך שהיו בולטים עוד לפני דור בחו"ל, בכל אשר לשמם, למלבושם ולכל פילוסופית החיים שלהם. בין שני המחנות צמחה שורה של שכבות מעבר. הצופה מן החוץ יתקשה ביותר להבחין בין שני זרמים שונים כביכול. במצבה דהיום דומה יהדות גרמניה. למפלגת העבודה בבריטניה למשל, הנתונה בירידה מתמדת בשל הסיבה הפשוטה, כי יריביה השמרנים קנו במשיכה, בשינוי שם וכיו"ב למעשה כמעט את כל תביעותיה בלא הדוקטרינות שמאחורי תביעות אלה. להמונים שוב אין נפקא מינה, בשל מה נהנים הם מהרווחה הכלכלית; העיקר הוא שהם נהנים ממנה. והוא הדין לתורת רשר"ה; על מה תוכל היא להלחם, בחינת לעשות נפשות? על הרעיון המופשט? או בשל ההבדל הפעוט לכאורה למעשה — החינוך האקדמאי?

אך נוסף על השינוי שתואר לעיל, נעלמו המחיצות הגיאוגרפיות שבזכותן, מצד אחד, יכלו יהודי גרמניה להשלוח את עצמם, שאין הם ממרים בתורתם ובאורח חייהם את פי גדולי התורה — ומצד שני יכלו הגדולים להתייחס בסובלנות לדרכה של יהדות זו. אך מה יהיה כאן? האם יוכלו הגדולים, היושבים בא"י, להתיר לאורך ימים, אפילו מתוך שתיקה, את שהם אוסרים לתלמידיהם שבבני ברק? וגדולי ירושלים — האם דינה של שכונת גאולה (וקו"ח מאה שערים) שונה יהיה מדינה של שכונת רחביה? נמצא, כי שיטת רשר"ה הריהי היום, לכל היותר בחינת שיטה נסבלת, אך אין גדול בישראל שיצביע עליה בחינת "כזה ראה וקדש". השיטה חסרה, איפוא, מנהיגות רוחנית מבעלי שעור הקומה שבין המנהיגים הרוחניים. ולאמיתו של דבר חסרה היא אף מנהיגות חילונית. חסידיה היום הריהם כצאן ללא רועה.

והגורם השני אשר ערער, ללא ספק, בהרבה את בטחונם העצמי של הטובים שביהדות גרמניה, היה אי-הצלחת שיטה זו. על כך עמדו הם בעיקר מתוך פגישת פנים אל פנים עם יהדות מזרח אירופה, כאן, באנגליה ובארה"ב. הן אין ספק — יהדות גרמניה העמידה בעלי בתים משכילים, יודעי ספר, אך האם הצליחה להעמיד תלמידי חכמים מובהקים? וגאונים אדירי התורה, מאן דכר שמם! כלום מקרה הוא, כי כמעט כל מנהיגיה של יהדות זו מוצאם ממזרח אירופה היה? ד.צ. הופמן, ש. ברויאר, ח. ארנטרוי זכרונם לברכה, ועוד, מהונגריה באו, הרב א.א. קפלן ז"ל מליטא. כמובן שאין לשכוח את המשפחות אוערבך, במברגר, מונק וקרלבוך, אשר העמידו גם בדורות האחרונים רבנים רבים בגרמניה. אבל בכל זאת: יהודי גרמניה החלו תוהים ושואלים עצמם בצדק, האם ייתכן, כי מקדיש אתה חלק ניכר מכוון ומזמנך ללימודים חיצוניים, שתהיה ביום מן הימים גדול בתורה!

וכך נמצא, כי חלק הגון — תרתי משמע — מבני יהדות גרמניה בישראל (ואף באנגליה ובארה"ב כפי הנראה) נוהר אל הישיבות הקטנות והגדולות, ועובר מהן לכוללים והוא מקדיש את כל זמנו לאורייתא. ההורים — לעיתים בעל כורחם, עונים אמן, אך לעיתים קרובות דעתם נוחה מהם, כאילו עיפה נפשם מן הלבטים המתמידים, שהם לעיתים נחלת הדבקים בשיטת הרב הירש, ומצאה להן מנוח בחיק התורה. מובן, שחוגים אלו שנתברכו בתמימות נוגעת עד הלב, אינם יודעים עפ"י דבר אודות המשברים הדתיים שעברו על יהדות מזרח אירופה, שפגעו למעשה בכל בית-יהודי, לרבות בבתיהם של גדולי התורה. זכורני שיחה, שהיתה לי עם ד"ר יצחק ברויאר ז"ל. הוא התפעל

בעלותו ארצה מן העובדה, כי יהדות מאה שערים עומדת בחינת נד אחד, ללא סדקים ובקיעים, בפני הסתערות הזמן החדש (כך נדמה לו). ואילו יהדות גרמניה — מי לא ידע, עם כל החיל שעשתה מבחינה דתית, מה מרובים ביחס הפורשים הימנה! אמרתי לו: "אינך אלא טועה! בדוק נא את שמות הרבנים החתומים על החרם נגד ה'שקולס' ו'וד'ל. אלא מאי? אתה בגישתך הישרה, עשוי אתה למורים באותם ה'שקולס' ו'וד'ל. אלא מאי? אתה בגישתך הישרה, עשוי אתה לראות את נגעי עצמך. אך החוג ההוא אינו מגלה אותם אף לצנועים, וההרגשה הכללית הריהי — מי מנוחות". מי מבניהם (לרבות החוגים הקרובים להם) יודע, מה היה יחס האבות לעליה לא"י, ללשון העברית וכיו"ב. אך העובדה — עובדה. ואי אפשר שלא להתפעל מן החוגים האלה, שבהם גאוותה של האישה הצעירה על כך, כי היא שתפרנס את משפחתה, כדי שבעלה יוכל לשבת על התורה ועל העבודה! ושמא עדים אנו כאן לתהליך של גידדת התורה מאכסניא לאכסניא, כדרך שנדדה מא"י לבבל, מבבל לצפון אפריקה ולארצות הרינוס — ומשם למזרח אירופה!

זהו, איפוא, המצב היום: הצלחה מסויימת מכאן, הצלחה שכלי-כולה פרגמטית-מעשית, בלא רצון של מזיגת יסודות החול והקודש, כפי שתבע רש"ר"ה — ואי הצלחה מכאן.

ומהו הפתרון? מי יעז להצביע עליו, מאין מנהיגים גדולי תורה כגדולי פולניה וליטא, שיוכלו להורות את הדרך! אנו, הקרויים אינטליגנציה דתית, יכולים לכל היותר לנתח את המצב ולתהות על קנקנו. אנו יודעים, כי יש הכרח אף בנו. אין אנו טוענים, כי זוהי הדרך היחידה. אנו יודעים שגם זו דרך, ודרך הכרחית ליהדות הדתית, שלא תוכל לחיות בלי רופאים, עורכי דין, מהנדסים וחוקרים דתיים, במדינה. שלא תוכל להשאר בלי מורים ומחנכים דתיים, ולכל ראש, בלי בעלי מקצוע דתיים למיניהם, היינו בלי בעל הבית הדתי המשכיל. הן שכבה זו היא שעיצבה ויצבה במידה רבה את דמותו של הישוב הדתי-המודרני בעשרות השנים האחרונות. נדמה לי, כי שום פלפול לא יוכל להתכחש לעובדות האלה.

סבור אני, כי בשביל החוג הזה, שאין בדעתו להסתגר בד' אמות של בית המדרש, ורצונו לצאת מבית האולפנא לשוק החיים ולהשאר יהודי דתי — לגביו הכרח שהוא יצרף לימוד בבית ספר דתי עם לימוד ישיבתי. ברי — בלי לימוד בישיבה לא יועיל אף בית הספר הדתי הטוב ביותר. ומאידך גיסא — כמה זמן יעשה הלומד בישיבה? ברור, ככל שיאריך יותר

כן ירבו ידיעותיו וכן תגבר יראתו. ובכן שנה, שנתיים, שלוש שנים או שמא יותר? עלינו למצוא את התשובה בהתאם לתנאי החיים שבהם בחרנו. מן הדין, כי אחרי הלימוד בישיבה יהא סיפק בידי הצעיר ללמוד מקצוע, לפני שיקבל רחיים על צוארו.

כמובן, שוב הכול לפי התנאים (יכולת ההורים וכיו"ב). אך עלי לציין, כי כבר ראיתי כאלה, שהאריכו ללמוד בישיבה ואח"כ היו תוהים על מעשיהם, מאין יכולת להתבסס ביסוס כלכלי בעוד מועד, לפני יסדם משפחה.

כבר אמרנו, כי לעתים בעלי הבתים הם שיוצרים את העובדות בחינת "עמא דבר". האפשרות היחידה לגבי דיננו: להמשיך בדרך הזאת. נחנך ציבור תורתי של בעלי מקצוע, טכנאים, רופאים, חימאים, עורכי-דין, חקלאים מקצועיים וכו'. אם תהיה לנו אינטליגנציה דתית של אמת, היא תמצא את דרכה ממילא בין הזרמים הרבים, ויקום עכ"פ מעין Modus Vivendi כפי שקם מקץ דורות בין החסידים והמתנגדים.